

devri şairlerinden Manisalı Câmîî, Sinan Paşa'nın kaptan-ı deryâlığı döneminde (1550-1554) onun emriyle Kanûnî Sultan Süleyman adına bir *Vâmık ve Azrâ* yazmıştır. *Muhabbetnâme* adıyla da bilinen ve 181 varak tutarındaki tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı olan eser (Fâtih, nr. 4142) 5240 beyit olup hikâyesinin genel özelliklerini taşımakla birlikte hemen hiçbir şairden etkilenmemiş hissini uyanıracak bir anlatıma sahiptir. Aşk ve savaş etrafında gelişen hikâye boyunca sevmenin ve iyiliğin sembolü olan aşkın nefret ve kötülüğün sembolü olan savaşa üstünlüğü dile getirilir. Şair eserine serpiştirdiği gazel ve kasidelerle daha serbest davranma imkânı bulmuş ve diğer Vâmık ve Azrâ'lardan farklı bir mesnevi meydana getirmiştir. Eser üzerine iki doktora tezi hazırlanmıştır (bk. bibl.). Bursalı Mehmed Tâhir bunlardan başka Havâî Mustafa Bursevî (ö. 1017/1608) ve Havâî Abdurrahman İstanbulî'nin de (ö. 1122/1710) birer *Vâmık ve Azrâ* kaleme aldıklarını söyler (Osmanlı Müellifleri, II, 488, 489).

Muhammed Ali Terbiyet (*Maḳālât-ı Terbiyet*, s. 38) ve Muhammed Şefî' (*Meşnevî-i Vâmık u 'Azrâ*, s. 38), Bursalı Sûfîzâdeler'den Hamzavî'nin beş mesnevisinden birinin *Vâmık ve Azrâ* olduğunu kayderse de böyle bir mesneviye rastlanmamıştır. Yine Muhammed Şefî', Cemâlî adlı bir şairin de *Vâmık ve Azrâ* yazdığından bahseder. Agâh Sırrı Levend, Blochet'nin hazırladığı *Paris Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*'nda Kâdirî Çelebi adına bir *Vâmık ve Azrâ* mesnevisinin kayıtlı bulunduğunu, ancak bunun Lâmiî Çelebi'ye ait eser olduğunu belirterek bu yanlış düzeltir (*Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 134). Kâdirî Çelebi, Lâmiî'nin bu hikâyeyi mesnevi haline getirmesine yardım edenlerden biri olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Unsurî, *Meşnevî-i Vâmık u 'Azrâ* (nşr. Muhammed Şefî'), Lahor 1967, s. 38; Sehî, *Tezkire* (Kut), s. 224; Âşık Çelebi, *Meşâirü's-suarâ*, İÜ Ktp., TY, nr. 2406, vr. 135^b; Latîfî, *Tezkiretü's-su'arâ ve tabsiratü'n-nuzamâ* (haz. Rıdvan Canım), İstanbul 2000, s. 208, 457, 502; Beyânî, *Tezkire* (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1997, s. 33; *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısım* (haz. Mustafa İsen), Ankara 1994, s. 153; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-su'arâ*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 602, vr. 262^b; Osmanlı Müellifleri, II, 96-97, 488, 489; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1928, IV, 75 (nr. 2120); Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973, s. 134; M. Ali Terbiyet, *Maḳālât-ı Terbiyet* (nşr. Hüseyin Sıddîk), Tahran 2535 şş., s. 38; Gönül Ayan, *Lâmiî Vâmık u Azrâ: İnceleme-Metin*, Ankara 1998, s. 13-54; a.mlf., "Vâmık u Azrâ Hikâyesinin Menşei", *II. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*,

Ankara 2007, VIII, 519; a.mlf., "Vâmık u Azrâ'lara Genel Bir Bakış", *JTS*, XIV/1 (1990), s. 21-32; Selami Ece, *Manisalı Câmîî'nin Vâmık u Azra Mesnevisi* (doktora tezi, 2002), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; M. Esat Harmanlı, *Manisalı Câmîî: Muhabbet-nâme (Vâmık u Azrâ): İnceleme-Metin-Nesre Çeviri* (doktora tezi, 2003), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2007, s. 471-472.

GÖNÜL AYAN

VAN

Doğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümündeki Van gölü kapalı havzasında yer almaktadır. Eski Van şehri Van gölünün doğu sahilinde iken 1915 yılında Ermeniler tarafından tamamen yakılıp tahrip edilmesi sonucu kıydan 7 km. kadar uzaklıkta (Tuncel, s. 488) hafif eğimli bir alan üzerinde yeniden kurulmuştur. Van adının kökeni hakkında akla en yakın ve bilimsel görüş Urartuca Biane veya Viane'den geldiği yolundaki görüştür. İslâm fetihlerine dair Arapça kaynaklarda Van ismine pek rastlanmaz. Van adının Arap kaynaklarında ve İslâmiyet öncesi devirlerde geçmemesinin sebebi, buranın kaleden ayrı bir yerleşme yeri şeklinde kurulup gelişmesinin daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiş olmasıdır.

Şehrin bulunduğu yörenin yerleşme tarihi milâttan önce 4000 yıllarına kadar iner. Van Kalesi'nin 6 km. güneyinde bulunan Tilkitepe ile Van gölünün kuzeyinde Ernis mezarlıklarındaki kazılarda Kalkolitik, Bronz ve Demir dönemlerine ait kültürel buluntulara rastlanmıştır. Milâttan önce 2000'lerde Van gölünden itibaren Kızılırmak ve Yeşilirmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerlere kadar uzanan bölgede Hurriiler hâkimdi. Milâttan önce XIII. yüzyılda Hurri-Mitani siyasî teşekkül merkezî otoritesi

zayıflayarak beyliklere bölündü. Asur kraları bu küçük beylikleri hâkimiyetleri altına almaya çalıştı ve bu sırada, Van gölü çevresinden Batı İran'a kadar uzanan bölgede Nairi ve Uruatri ülkeleriyle Asurlular arasında mücadeleler başladı. Urartu ve Asur mücadelesi milâttan önce IX. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Asurlular'ın dağlık arazi şartlarına sahip bölgeyi hâkimiyet altında tutmasının zorluğu yüzünden Urartu Kralı I. Sardur, Urartu Devleti'ni kurmayı başardı ve başşehri Tuşpa (bugünkü Van Kalesi) oldu. Urartu döneminde Van Kalesi'nin imarı geniş ölçüde tamamlandı; bu faaliyetlerin büyük bir kısmı Kral İspuini (m.ö. 830-810) ve II. Sardur (m.ö. 764-735) zamanında gerçekleşti. Urartular'ın Van'daki hâkimiyetinin milâttan önce VII. yüzyılın başlarına kadar sürdüğü ve milâttan önce 609'dan hemen sonra Urartu ülkesini İskitler'in ele geçirdiği bazı arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır.

Urartular'dan sonra bölgeye sırasıyla İskitler, Medler ve Persler hâkimiyet kurdu. Persler zamanında Van yöresine uzun müddet Halde denildi. Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu ele geçirmesi ve milâttan önce 323'te ölmesi üzerine bölge onun generallerinden Selevkiüs'un idaresine geçti. Ardından Van yıllarca Bizans ile İran arasında siyasî mücadeleye sahne oldu ve sürekli biçimde el değiştirdi. Milâttan önce 66'da Roma idaresi kuruldu; şehir Roma ve Part devletleri arasında bir tampon bölge konumunda kaldı. Milâttan sonra 200 yıllarına kadar Partlar ve Bizanslılar arasında sürekli el değiştirdi. II.-VII. yüzyıllar arasında Sâsânî idaresinde kaldı. 625'te bölgeye Hazar Türkleri geldi. Hazar Türkleri'nin VIII. yüzyılın sonunda İslâmiyet'i benimseyip halifeyi kabul etmelerinden sonra bu yörede Abbâsî idaresinin tesis edildiği tahmin edilmektedir. IX. yüzyılın ilk yarısında Van ve çevresinde Abbâsî-Bizans ve Abbâsî-Ermeni mü-

Van'ın XVII. yüzyıl içindeki durumunu gösteren bir minyatür (TSMa, E. nr. 9847)

VAN

cadelesi hüküm sürdü. 852'de, Arap kaynaklarında içinde Van'ın da yer aldığı, Ermeniye vilâyeti diye adlandırılan bölge Abbâsîler hizmetindeki Türk kumandanların-ban Boğa el-Kebîr tarafından fethedildi.

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van ve civarında yerli sülâleler hâkim devletlere bağlanarak yarı bağımsız şekilde yaşadılar. 885'te Bagrat hânedanından Aşot önce halife ve ardından Bizans imparatoru tarafından Ermenistan kralı olarak tanındı ve Vaspurakan prensleri de bunlara bağlandı. Vaspurakan Kralı Gagik'in IX. yüzyılda Vastan şehrini tahkim ettirmesi, Akdamar adasını sağlam bir iç kale haline getirmesi ve adada Surp Haç Kilisesi'ni yaptırması devrin önemli olaylarındandır. Aynı yüzyılın sonlarında Sâcid hânedanından Afşin, Van'ı ve Vastan'ı işgal edip hadım kölelerini bu kesime vali tayin etti. X. yüzyılda Van ve çevresi Sâcid hânedanı, Vaspurakan Ermeni Prensiği, Mervânîler ve Bizanslılar'ın hâkimiyetinde kaldı. 1021'de Bizanslılar'ın Van ve yöresini ele geçirmesinden sonra 40.000 Ermeni ailesi prenslerinin arkasından Sivas ve Kayseri'ye gitti. XI. yüzyılın başlarında artık bu yörenin hâkimi olarak Bizanslılar görülmektedir. Ermeni ve Gürcü prensliklerinin vassal özelliği de kalmadı, bunların prensleri Bizanslılar'ın yönetici ve kumandanları durumuna geldi. 409'da (1018) Selçuklu Çağrı Bey'in akınları neticesinde Van gölü havzasının büyük bir kısmı Türk kuvvetlerinin denetimine girdi, ancak kale 1064 yılında Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşah tarafından etrafındaki birçok kale ve şehirle birlikte fethedildi. Sultan Alparslan bu sefer sonunda buraların yönetimini sefere katılan vassal emirlere bıraktı. Van gölü çevresi böylece Nahçıvan Emîri Sakaroğlu Ebû Dûlef'in yönetimine geçti.

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, 493'te (1100) Diyarbakır Mervânîleri'nin elinde bulunan Ahlat ve yöresini halkın da işteği üzerine Selçuklu emirlerinden Sökmen'e verdi; bu tarihten itibaren Sökmenliler (Ahlatşahlar) adıyla anılan beylik ortaya çıktı. Bunlar Malazgirt, Ahlat, Erciş, Adilcevaz, Eleşkirt, Van, Tatvan, Silvan ve Muş gibi yerleşme yerlerini içine alan bir hâkimiyet kurdular. 1207'de Selçuklu Tuğrul Şah ile Ahlatşahlar arasındaki anlaşmazlıktan faydalanan Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'in oğlu Necmeddin Eyyüb (el-Melikü'l-Evhad) şehir ahalisinin davetiyle Ahlat'a gelip yerleşti ve Ahlatşah hâkimiyeti son buldu (Ebû'l-Ferec, s. 490). Eyyübîler'in bölgedeki hâkimiyeti uzun sürmedi. 627 (1230) yılında Celâleddin Hârizmşah, Ahlat

ile Van'ı ele geçirdi. Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın doğuya doğru genişleme siyaseti neticesinde Van 1232'de Selçuklu hâkimiyetine girdi. Ardından yerli beylerin burada Selçuklular'a tâbi olarak yaşadıkları ileri sürülür. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İlhanlılar'ın yöreye zaman zaman akınlar yaptıkları ve Argun Han zamanında (1284-1291) Van gölünün kuzeydoğusundaki Aladağ'ın bunların yaylakları olduğu bilinmektedir. Bu sırada Van Kalesi'ne Hakkâri beyleri hâkim durumdaydı.

Bölgede Karakoyunlular'ın egemen güç durumuna gelmesine kadar geçen dönemde Van yöresinde sürekli biçimde İlhanlılar'ın ve yerli beylerin idareyi ele geçirme kavgaları yaşandı. İlhanlılar'ın yaptığı akınlar sonucunda Van ve yöresinde kısa süreli bir hâkimiyet tesis edildi. İlhanlılar devrinde Doğu Anadolu bölgesi Hülâgu Han'dan başlayarak iki askerî eyalete ayrıldı. Bunlardan biri merkezi Musul olan, Mardin ve Diyarbakır yörelerini de içine alan eyalet, diğeri merkezi Ahlat olan, Van yöresini içine alan eyaletti. XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Van gölü çevresinde Karakoyunlular'ın hâkimiyet kurma faaliyetleri başladı. Karakoyunlular'ın idareyi tamamen ele geçirmesi ancak 1374'ten sonra gerçekleşti. Karakoyunlular, Celâyir Hükümdarı Sultan Üveys'in ölmesi, Eretna Devleti'nin zayıf düşmesi ve Sutaylılar'ın ortadan kalkması üzerine eskiden beri ellerinde bulunan Van gölü kıyısındaki Erciş'in yanı sıra Erzurum, Avnik, Hasankale, Musul, Sürmeli, Alakilise, Hoy ve Nahçıvan gibi yerleri ele geçirdiler.

Karakoyunlu Kara Mehmed döneminde Timur, Van yöresine sefer düzenledi. 789 (1387) baharında kışı geçirdiği Karabağ'dan kalkarak Karakoyunlular'ın üzerine yürüdü, Van gölü havzasına inip yirmi günlük bir muhasaranın ardından Van Kalesi'ni

zaptetti. Timur buranın idaresini yerli beylerden Melik İzzeddin Şîr'e verdi. Timur'un Van çevresine yaptığı akınlar sırasında ve Karakoyunlu-Timur mücadelesi esnasında Van'ı elinde tutan İzzeddin Şîr, Timur'la birlikte hareket etti. Ancak 1405'te üzerine yürüyüp kendisini bozguna uğratan Karakoyunlu Kara Yûsuf'un hâkimiyetini tanıdı. Kara Yûsuf'un ölümüne kadar geçen zaman içinde Van'da hâkimiyetini devam ettirdi. 1420'de Kara Yûsuf'un ölümü üzerine bağlılığını bildirmek için Adilcevaz, Ahlat ve Erciş kalelerini teslim alan Timurlu Hükümdarı Şâhruh'un huzuruna çıktı. Fakat Şâhruh Horasan'a döndükten sonra Karakoyunlu Hükümdarı İskender Bey tekrar bu yörenin hâkimiyetini eline alıp 828'de (1425) Şîr'i öldürttü. 1426'da yeniden Van'a yürüten İskender Bey, Van hâkimi Melik Esed'in hazineleriyle birlikte serbestçe buradan ayrılmasına izin verdi ve kaleyi ele geçirdi. Bu sırada Van'ın idaresini oğullarından Yar Ali'ye verdiği anlaşılmaktadır. Yar Ali halka zulmetmesinden dolayı İskender Bey'e şikâyet edilince 1432'de kaçarak Şâhruh'a sığındı. Ardından Van'da İskender Bey'in oğlu Cihan Şah hâkimiyet kurdu. İskender Bey'in 1438'de oğlu Şah Kubâd tarafından öldürülmesi üzerine Cihan Şah, Karakoyunlu hükümdarı oldu. Cihan Şah döneminde (1438-1467) Van ve çevresi Karakoyunlular'ın hâkimiyetinde kaldı.

Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadelesi sonunda Uzun Hasan bu yörede Akkoyunlu hâkimiyetini başlattı (1467). Akkoyunlular döneminde sürekli mücadeleler yüzünden asayiş sağlanamadı. Akkoyunlu beylerinden Bican Süleyman Bey'in Van şehrinde Bîcâniye Medresesi diye anılan bir medrese yaptırdığı bilinmektedir (BA, KK, nr. 209, s. 110). Safevîler'in Van ve çevresiyle ilgilenmeye başladıkları yıllarda bölgeye İzzeddin hânedanından II. Zâhid b.

Van Kalesi'nin
kapısı
ve burçları

İzzeddin hâkimdi. Safevîler'in Van'ı ele geçirmesi sırasında Van'a İzzeddinli hânedanının sahip olduğu hususunda Osmanlı belgelerinde bazı bilgiler mevcuttur (BA, MD, nr. 14, s. 524, hk. 730). 1507'de Safevî kuvvetleri Van'a girdi. Van, Bitlis ve Erciş yöresine Kurd Bey kumandan, Dulkadiroğlu Behram Bey nâib tayin edildi. 1529'da Şah Tahmasb, Van yöresine nâib olarak Ürkmez Bey'i bıraktı. Ancak Safevî nâibleri yerli beylerden Bitlisli Şeref Han, Mahmûdî hâkimi İvaz ve Hakkârî hâkimi Melek beylerle sürekli mücadele etti. Ürkmez Bey'in ardından Van muhafızlığı ve nâibliği Şah Ali Sultan'a geçti. Şah Ali Sultan nâiblikte başarı sağlayamayınca yerine Tekeli Ulama Han getirildi. Ulama Han çoğunlukla Van ile Vastan'da oturdu ve 1530'da İran'daki iç karışıklıklar sebebiyle oraya döndü. Daha sonra Safevîler'e isyan edip tekrar Van'a geldi, ardından Kanûnî Sultan Süleyman'a itaatini bildirerek İstanbul'a gitti.

Osmanlılar'ın Van çevresinde etkili biçimde faaliyet göstermeleri İrakeyn Seferi yıllarına (1533-1535) rastlar. 940 Saferinde (Eylül 1533) İran üzerine gönderilen İbrâhim Paşa, kışı geçirdiği Halep'ten ayrılmadan 1534 ilkbaharı sonunda Van Kalesi'nin anahtarları kendisine teslim edildi ve kalenin muhafazası için Şam Beylerbeyi Hüsrev Paşa önceden gönderildi. İbrâhim Paşa 14 Haziran 1534'te Han Süvarbey adlı menzile geldiğinde Ahlat, Adilceviz, Erciş ve Amuk kalelerinin Osmanlı kuvvetlerine teslim olduğu haberi kendisine ulaştı. Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesiyle Şah Tahmasb Erciş ve Van'ı geri aldı, Van Kalesi'nin muhafızlığını Ahmed Sultan Ustaclu Sofioğlu'na verdi (Şeref Han, s. 186). 1536 yılı başında gerçekleşen bu olayın ardından Van'da Safevî idaresi yeniden kuruldu. Osmanlılar 1548'deki İran seferine kadar Van yöresiyle yeterince ilgilenemedi. İkinci İran seferi sırasında Erzurum üzerinden Adilceviz'a varıldığında Ulama Paşa ve Karaman Beylerbeyi Pîrî Paşa Van Kalesi'ni kuşatmakla görevlendirildi. Önce Tebriz'e yönelen Kanûnî Sultan Süleyman Temmuz 1548'de üçüncü defa Tebriz'e girdi, bir süre burada kaldıktan sonra Van'a yürünmesini uygun gördü. 15 Ağustos 1548'de padişahın otağı Van ovasına kuruldu ve Sadrazam Rüstem Paşa'ya Van Kalesi'ni kuşatması emri verildi. Kale bir hafta süreyle kuşatıldı. Kuşatmanın dokuzuncu günü kalede bulunan Şah Ali Sultan birkaç adamını halatlarla surlardan sarkıtp indirirdi; daha önce Osmanlılar'a iltica etmiş olan Şah Tahmasb'in kardeşi Elkas Mirza aracılığı ile eman diledi ve onun-

cu gün kale fethedildi (24 Ağustos 1548). Böylece Şah Tahmasb'in, "Madem ki benim sarı kayam fermanım altındadır Osmanlı sultanlarından ne korkum vardır!" diyerek övündüğü Van Kalesi bir daha el değiştirmemek üzere Osmanlı hâkimiyetine girdi. Van Kalesi'nin fethinden sonra bölge beylerbeyilik haline getirildi ve beylerbeyliği Anadolu Defterdarı İskender Paşa'ya tevcih edildi. Bu sırada Vastan, Erciş, Adilceviz ve Ahlat tekrar Osmanlılar'ın eline geçti. Şah Tahmasb, Kanûnî'nin Halep'e hareketinin ardından Van'a yürüyerek burayı kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Osmanlı ordusunun İstanbul'a dönmesiyle Şah Tahmasb'in ana hedefini yine Van Kalesi teşkil etti. Ramazan 959'da (Ağustos-Eylül 1552) Ahlat'ı muhasara edip şehri ve kaleyi tamamen tahrip ettirdi, Erciş'i de ele geçirdi. Sinan Paşazâde Mustafa Bey'in müdafaa ettiği Adilceviz Kalesi'ni alamadı. Nâhçıvan seferinin ardından yapılan Amasya Antlaşması'yla Van ve çevresinin Osmanlılar'a ait olduğu kabul edildi (1555).

Van, 1555-1578 yılları arasındaki sakin dönemde Osmanlılar için önemli bir sınır kalesi ve beylerbeyilik merkezi özelliğini korudu. 1559-1562 yıllarında cereyan eden, Kanûnî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid'in İran'a ilticası meselesinde Van kilit rol oynadı. Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Şehzade Bayezid'i teslim almak için İran'a gitti. Bulunduğu coğrafî ve jeopolitik konum sebebiyle Van merkezli beylerbeyilik Osmanlı-Safevî münasebetlerinde etkili rol oynadı. İran tarafından casuslar vasıtasıyla haber toplamak, tamiri gereken sınır kalelerini tamir ettirmek, silâh ve asker ikmalini sağlamak, İran'dan gelen elçileri ağırlayıp İstanbul'a göndermek, sınır ve su anlaşmazlıklarını çözmek, barış zamanlarında barışa aykırı hareketleri önlemek, İran'dan gelen mültecilere dirlik tevcih etmek, onları korumak, ilticayı teşvik etmek, İran'a konulan ticarî ambargonun kontrolünü yapmak, barış zamanlarında İran tarafından gelen giden tüccarların yollarda ve menzillerde güvenliklerini temin etmek, gerek Osmanlı Devleti gerekse İran sınırları içerisindeki mahallî beylere istimâletnâmeler göndererek Osmanlı Devleti'ne itaatlerini sağlamak, esir değişimi yapmak, İran'dan hac için geleceklerin hac seyahatlerini düzenlemek, Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki yazışma ve görüşmelerde aracılık yapmak, fethedilen kalelerin muhafazası ve bu kalelere tayin edilen neferlerin ulûfelelerini belirleyip defterlerini tanzim etmek,

fethedilen yerlerin tahririni yaptırmak, gerektiğinde İran içlerine akın düzenlemek ve fetih hareketlerine girişmek, bölgedeki diğer beylerbeyi, sancak beyi ve ümerâ ile istişare edip stratejiyi belirlemek, gerektiğinde Osmanlı ordusunun İran cephesi serdarlığını üstlenmek Van beylerbeyilerinin en önemli görevlerindendi. 1578'de başlayan Osmanlı-İran savaşları Van'ın bu özelliğini daha da açık hale getirdi.

Osmanlı-İran siyasî münasebetleri çerçevesinde Van, gelişen her olaydan doğrudan veya dolaylı biçimde etkilendiyse de Osmanlı hâkimiyetinden çıkmadı. Van'ın siyasî tarihindeki en acı olay XX. yüzyılda yaşandı. Ermeni isyanları Van'da etkili oldu. İlk isyanlar 1896-1897 yıllarında görüldü. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilân etmesiyle Van ve çevresindeki Ermeniler komitacıların tâlimatıyla harekete geçti. Bu harekâtın amacı Kafkasya Ermenileri ile birlikte Ruslar'ın ilerlemesini kolaylaştırmaktı. I. Dünya Savaşı ilân edilince bu silâhlı gruplar Van'da jandarmaya, memurlara, müslüman ahaliye ve kendilerini desteklemeyen Ermeniler'e saldırıya başladı. 1915 Şubat ve Mart aylarında Van şehrinde 5000'den fazla Ermeni eşkıya tedhiş hareketinde bulundu; birçok devlet dairesi havaya uçuruldu, müslüman mahalleleri yakıldı. 7 Nisan 1915'te Van tamamen kuşatıldı, 30.000 Ermeni çeteci şehir halkından binlerce kişiyi katletti. Van şehri tamamen tahrip edildi ve bir daha eski yerinde inşası mümkün olmadı, bugünkü yerinde yeni Van şehri kuruldu. I. Dünya Savaşı öncesinde Van merkezinin nüfusu 70.000 civarında iken Türk ordusunun şehre girdiği Nisan 1919 sıralarında nüfus 10-15.000'e düşmüştü.

Fizikî ve Sosyal Yapı. Van tarihi çağlar boyunca kale temelli bir yerleşim yeri durumunda kalmıştır. 1046'da Tebriz'den Van'a gelen Nâsır-ı Hüsrev buranın sadece adını anmakla yetinir. Ahlatşahlar döneminde şehrin gelişme kaydettiği, Van gölünde işleyen gemilerle ticarî hayatın ilerlediği ifade edilir. Ancak buranın kalesiyle dikkat çektiği açıktır. Nitekim Kazvî'nî burayı kale diye zikreder, vergi gelirini diğer yerlere göre az gösterir. Bu durum XIII. yüzyılda Van'ın henüz çok önemli bir yerleşim yeri sayılmadığına işaret eder. Van'ın şehir olarak gelişmesi Osmanlı döneminde gerçekleşti. Bilhassa Van Kalesi sınırda ve stratejik bakımdan önemli bir yerde bulunduğundan korunmasına özel ihtimam gösterildi; bu sebeple asker çeşitliliği ve sayısı bakımından iç kalelerdeki askerî teşkilâtlanmadan daha farklıdır.

Van Kalesi'nde görev yapan ulûfeli askerlerin mevcudu XVII. yüzyılın başlarında 1758-2280 arasında değişiyordu (BA, *MAD*, nr. 16366, s. 107-119; nr. 7425, s. 77). Bu sayı 1639 yılından itibaren 3000 civarında tutuldu. Bunlar yeniçeri ağası kumandasındaydı. Ayrıca geçici olarak Van muhafazasında bulunan askerler de burada ikamet ediyordu. Van Kalesi'nin kadrolu askerleri yerli yeniçeriler, dizdarlar, yerli topçular, yerli cebeciler, Van gılmanı, azebler, müstahfizlar, mülâzımlar ve martoloslardan oluşuyordu. Kalede görev yapmayan timarlı sipahiler de Van'ın dâimî askerî kuvvetleri içerisinde sayılabilir.

Van Kalesi göl seviyesinden yüksekliği 80 m. olan sarp kayalıklar üzerinde kurulmuştur. Doğu-batı uzunluğu 1200 m. (Belli, s. 3), kuzey-güney uzunluğu 120 metredir (Sevgen, I, 331; Alper, s. 44). Eski Van şehri kalenin güney tarafındaydı ve iç içe iki dış surla çevrilmişti. Kalenin kuzey cephesinde iskân yoktur. Evliya Çelebi, Aşağı Kale'de şehrin yer aldığı kısımda 8800 hücre bulunduğunu, bütün evlerin kireç ve cibisle sıvalı, ikişer kat, kâgır ve düzgün yapılı, bütün caddelerinin temiz, geniş ve kaldırımli olduğunu yazar (*Seyahatnâme*, vr. 257^a). Van şehri, Osmanlı Devleti'nin doğuya açılan kapısı durumundaydı ve özellikle dış ticaret konusunda önemli bir merkezdi. İran-Van-Diyarbakir-Halep ve Batum-Erzurum-Van-Tebriz yollarının üzerinde yer alması bu önemini bir kat daha arttırıyordu. 1664'te Van'ı ziyaret eden Tavernier (*Les six voyages*, I, 307), Van'ın önemli bir alışveriş merkezi olduğunu ve ticaretin buradaki halk için bir gelenek durumuna geldiğini kaydeder. İçkale'nin doğu, batı ve kuzey tarafları yer yer yüksekliği 30 metreye ulaşan üç sur ve bu surların üzerindeki kulelerle çevrilmişti. Güneye şehre bakan kısmında surlar vardı. Çünkü bu kısmın alt tarafı insan tırmanmasına meydan veremeyecek derecede dik kayalıktı. Kuruluş kitâbesinde kalenin yapımında kullanılan blok taşların Alnium şehrinde getirildiği yazılıdır. Kalenin güneyinde Sardur Burcu'nun duvarlarında yer alan taş bloklar üzerindeki kuruluş kitâbeleri Urartu tarihinin bilinen ilk yazılı kaynaklarıdır. Kalenin korunmasına ve sağlamlığına Osmanlı döneminde özel bir gayret gösterildi, birçok defa tamir edildi. Aşağı Kale denilen ve şehri çevreleyen dış surların muhtelif kısımlarında Tebriz Kapısı, Orta Kapı, Uğrun Kapı ve Yalı (İskele) Kapısı adıyla anılan kapılar bulunuyordu. Dış surlarda bu kapıların ardında iç surlarda birer iç kapıları mev-

cuttu. Şehri üç taraftan saran surların üzerinde toplam yetmiş kule vardı. Sultan Veled Kulesi ve Ali Paşa Kulesi önemli kulelerdi. Orta kapının iç yüzünde Paşa Sarayı yer alıyordu. Bunun dışında diğer üst düzey görevlilerin ve şehrin ileri gelenlerinin oturduğu, saray diye anılacak müştamilâtlı kırk beş büyük konak bulunuyordu. Yukarı kalenin kuzeybatı tarafında yeniçeri ağasının konağı mevcuttu. İçkale'de yeniçeri başçavuşu, yeniçeri kâtibi, yeniçeri kethüdâsı ve kale dizdarlarının konakları vardı. Yeniçeri, topçu, cebeci, hisareri ve azeblerin kışlaları ile cephanelik İçkale'deki diğer binalardandı.

Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinden ve arşiv kaynaklarından Van'da dokuz müslüman, üç Ermeni mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Paşa, Horhor, Câmî-i Kebir, Suluk, İskele Kapısı, Orta Kapı, Tebriz Kapısı, Çadircı ve Kavak Pınarı (Aynülcavak) mahallelerinin adını sayan Evliya Çelebi, Ermeni mahallelerinin isimlerini kaydetmemiştir (*Seyahatnâme*, vr. 257^a; BA, *MD*, nr. 6, s. 464, hk. 1003; TK, *TD*, nr. 202, vr. 27^a; VGMA, *Anadolu Sadis*, nr. 592, s. 249, sıra nr. 183). Van şehrinde dış surların dışında mezarlıklardan Edremi'te kadar olan bölgede çok sayıda bağ ve bahçe vardı. Bu bağlardan en meşhurları Mallı Kaya Çelebi, Şıyrek ve Süleyman Bey bağları idi (Evliya Çelebi, vr. 259^a).

Van'ın Osmanlı klasik dönem nüfusunu tesbit etmek için kullanılacak veriler sınırlıdır. Van'a ait mufassal tahrir defterlerine bugüne kadar rastlanmamış olması, hâne sayılarına dayanarak tahmini nüfus hesaplaması yapılmasını belli bir döneme kadar zorlaştırmaktadır. Eldeki verilere göre XVII. yüzyılın ortalarında Van şehrinde 33.000, Van sancağında 85.000 civarında müslüman nüfusu vardır. Van şehrindeki Ermeni nüfusu 11.000 civarındadır (Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 255-257). Van ve çevresindeki Ermeni nüfusu XIX. yüzyılın sonlarına doğru nisbeten artmıştır. 1882 yılından itibaren siyasî bir varlık meydana getirmek için Kafkasya'dan gizlice Ermeni göçmenleri getirtilmiştir. Bu durum Batılı seyyahlar tarafından da teyit edilir. XX. yüzyılın hemen başında şehri ziyaret eden seyyahlar Van yöresindeki kiliselerin 1850'lerden sonra revaçta olduğuna dikkat çeker (Lynch, II, 80; Bachman, s. 31-33).

Van Kalesi'nde ve şehrinde birçok dinî ve sosyal yapı bulunduğu kaynaklarda işaret edilir. Yukarı kaledeki tek cami Süleyman Han Camii'dir. Ulucaminin dışında Van'daki diğer camiler Osmanlı döneminde yapılmıştır. Kızıl Cami (Sinan Bey

Camii, Tebriz Kapısı Camii), Hüsrev Paşa Camii (Kurşunlu Cami), Hürrem Bey Camii (TK, *TD*, nr. 202, vr. 127), Mustafa Paşa Camii (VGMA, *Anadolu Sadis*, nr. 592, s. 249, sıra nr. 183) ve İskele Kapısı Camii Osmanlı döneminde yapılan, vakfiye kayıtlarında da isimlerine rastlanan camilerdir. Bunun dışında İskender Paşa Mescidi, Yukarı Kale Mescidi, Şah Pınarı Namazgâhı, Hızır Nebi Mescidi, Abdülmecid Mescidi, Süleyman Bey Mescidi, Sultaniye Mescidi, Can Ahmed Mescidi ve Koçi Bey Mescidi'nin (Kaya Çelebi Camii) bulunduğu vakıf kayıtlarından anlaşılır (TK, *TD*, nr. 202, vr. 22^a-50^b; VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 581, s. 170, sıra nr. 185; Evliya Çelebi, vr. 252^a). 1315 (1897-98) tarihli *Van Vilâyet Salnâmesi*'ne göre Van merkez kazada toplam otuz iki cami ve mescid vardı. Vilâyetin tamamında ise altmış sekiz cami ve mescid ibadete açıktı (s. 163-182, 207). Eski Van şehrinde birçok medrese ve muallimhâne mevcuttu (Ulucamii Medresesi, Bicâniye Medresesi, Hacı İzzeddin Şîr Medresesi, İskender Paşa Medresesi, Hüsrev Paşa Medresesi, Tebriz Kapısı Medresesi, Horhor Medresesi, Abbas Ağa Medresesi, Hüsrev Paşa Muallimhânesi, Kaya Çelebizâde Koçi Bey Muallimhânesi). Maarif salnâmelerine göre 1897'de Van merkez kazada on medrese yer alıyordu. 1898'de merkez kazada iki rüşdiye (biri askerî); 1899 yılında üç ibtidâiye, bir rüşdiye, bir askerî rüşdiye, dört medrese; 1901-1903 yıllarında on ibtidâiye, bir rüşdiye, dört medrese kaydedilmişti. Şehirde birkaç Ermeni mektebi ve Amerikalılar'a ait okullar da faaliyet gösteriyordu. 1903'te Van'da biri ibtidâiye, biri rüşdiye seviyesinde eğitim veren iki Amerikan okulu bulunuyordu. XX. yüzyılın başlarında Ermeni okullarına giden öğrenci sayısı yaklaşık 1020, Amerikan okullarına giden öğrenci sayısı 575 idi (Keleş, s. 17). 1315 tarihli *Van Vilâyet Salnâmesi*'ndeki kayıtlara göre Van merkez kazadaki kilise ve manastır sayısı on beşti. 1903'te Van şehrinde ziyaret eden seyyahlar şehirde iki kiliseden söz eder. Bu kiliseler Surp Petros ve Surp Paulos kiliseleridir (Bachman, s. 31-33). Van şehrinin dışında Varak dağının eteklerindeki Varak (Yedi Kilise) Kilisesi mevcuttu (Lynch, II, 112-116; Bachman, s. 33-40). Van Kalesi'nin çevresindeki en önemli su kaynakları Horhor bahçelerinde çıkıyordu. İç kalenin altındaki su kaynaklarına kayalardan oyularak yapılmış merdivenlerle inilirdi. Mezarlıklar şehir surlarının güney cephesinin dışında bulunuyordu. Surların dışındaki hendeklerden sonra mezarlıklar başlıyordu. Müslümanların ve gayri müslimlerin mezarlıkları aynı yerde

olup aralarında boş bir alan vardı (VGMA, *Anadolu Sadis*, nr. 592, s. 249, sıra nr. 183).

Eski Van şehrindeki ticarî faaliyetler, en merkezî kısım olan Hüsrev Paşa Camii ile Ulucami arasındaki bölgede Ulucami ve Orta Kapı mahallelerinde yapılmaktaydı (Lynch, II, 80; Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 237). Rüstern Paşa Hanı (BA, *MAD*, nr. 2775, s. 899), İskender Paşa Hanı ve Sinan Bey hanları (VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 581, s. 170, sıra nr. 185) XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirde faaliyet göstermiştir. 1556'da eski kapan ve pazar kervansarayına dönüştürülmüştü (BA, *MD*, nr. 2, s. 1, hk. 11). Şehir de Gümrük Hanı, Kapan Hanı ve bedestenin yanı sıra çarşılar vardı. Van'ın çarşı ve pazarları şunlardı: Uzun Çarşı, Mezgitli Çarşı, Hüsrev Paşa Çarşısı, Yukarıkale Çarşısı, Van Pazarı, Tabbâhın Pazarı, Haffafhâne Çarşısı, Gözehâne. Van'da devlete ait olup mukâtaa diye kaydedilen bazı küçük sanayi işletmelerine de rastlanır. Bozahâne, boyahâne, şemhâne, meyhâne, şirahâne ve macunhânenin bulunduğu tesbit edilir (Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 240-243). Şehir civarında bağcılık gelişmişti. 1610 yılında bağlardan alınan vergilerden çıkarılan sonuçlara göre sadece şehir çevresinde 600.000 kök vardı (BA, *MAD*, nr. 3260, s. 71). Ayrıca Van sancağının çeşitli yerlerinden elde edilen güherçile için şehirde ambarlar yer alıyordu (BA, *MD*, nr. 14, s. 1070, hk. 1576). XVI. yüzyılın son çeyreğinde güherçile tahsiline mültezim olanların Van ambarına teslim etmeleri gereken miktar üç yılda 1200-2000 kantardı (BA, *MD*, nr. 24, s. 23, 76, hk. 68, 209). Van sancağına bağlı Kârcikân (Karçıkan) ve Gevar nahiyelerinde demir madenleri mevcuttu. Bu madenlere bağlı olarak harp sanayii gelişmişti; şehirde bir top dökümhanesi vardı. Top ve tüfek güllesi dökümü ve barut üretimi diğer harp sanayii faali-

yetleri arasındaydı. Van gölünde bulunan ticarî ve askerî amaçlı gemiler Van'daki gemi tersanelerinde yapılıyordu. Bu gemilerin yapımı Van'da bulunan gemi mimarları tarafından gerçekleştiriliyordu (BA, *MD*, nr. 32, s. 231, hk. 430). 1582'de devlet adına dört gemi işliyor ve bunlar göl kenarında biriken odunları naklediyordu. 1633-1634 yıllarında gölde otuz üç azeb gemisi işliyordu (BA, *D.BŞM*, nr. 167, s. 8).

İdarî Teşkilât. Van'ın 1548 yılında beylerbeyilik olarak kurulmasından sonra beylerbeyiliğe bağlı sancak sayısı 1558-1740 yılları arasında 13-34 arasında değişmiştir. Sancak sayısının bu kadar değişmesinin en önemli sebebi eyaletin sınırdan yer alması ve İran tarafından ele geçirilen yerlerin belirli aralıklarla Van'a bağlanmasıdır. Bunun yanı sıra Tebriz'in bir beylerbeyilik halinde teşkilatlanması da Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı zamanlarda bu sayının azalıp fazlaşmasını etkilemiştir. Çünkü Tebriz'in Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğu dönemlerde daha önce Van eyaleti içerisinde olan, Tebriz'e daha yakın sancakların buraya bağlandığı tesbit edilmektedir. Bundan dolayı XVI-XVIII. yüzyıllarda Van eyaletine elli üç ayrı sancak bağlanmıştır. Eyaletle bağlı sancaklar siyasal ve sosyal gelişmelere göre değişen iki ayrı statü ile yönetilmiştir. Klasik Osmanlı sancakları ve ocaklık diye nitelendirilen sancaklar Adilcevas, Bitlis, Erciş, Muş, Bargiri, Hizan, Hakkâri, Müküs, Kârkâr, Şirvi, Kisan, Espayrid, Ağakis, Mahmudi ve Kotur, Van eyaleti bünyesinde devamlılığı olan sancaklardır. Osmanlı döneminde Van sancağına bağlı nahiyeler şunlardır: Erçek, Van, Gevaş, Amuk, Kârcikân ve Vastan. XVII. yüzyılın başlarında bu altı nahiye ye tâbi toplam 166 köy ve seksen iki mezraa yer alıyordu (BA, *TD*, nr. 730, s. 1-35).

Beylerbeyiliği paşa sancağı olduğundan Van'a tayin edilen paşalar Van şehrinde

otururdu. Van beylerbeyileri XVI ve XVII. yüzyıllarda 1.000.000-1.320.990 akçe arasında değişen has gelirlerine sahipti. Van'da beylerbeyi yahut valinin yanı sıra birçok idarî, malî, askerî, adlî, inzibatî ve dinî görevli vardı. Van Kalesi'nin muhafazasında bulunan yerlikulu gönüllü yenicherilerle nöbetçilik suretiyle gelen Dergâh-ı Âlî yeniçerilerinin kumandanı olan bir yeniçeri ağası burada görev yapıyordu. Bunun yanında cebecibaşı, çavuşbaşı ve topçubaşı da önemli askerî şahsiyetlerdi. Beylerbeylerine en yakın yardımcı olarak bir kapı kethüdâsı bağlı idi. XVI ve XVII. yüzyıllarda Van kapı kethüdâları beylerbeyinin kapı halkından seçkin bir kişi, genellikle de akrabalarından biri olurdu.

Tanzimat'ın ilânından sonra Van'ın idarî yapısında bazı değişiklikler meydana geldi. 1845'te Tanzimat'ın Erzurum eyaletinde uygulanmaya başlanması ile Erzurum Redif-i Mansûre Müşirliği kuruldu; müstakil eyaletler olan Van, Çıldır, Kars bu müşirliğin idaresi altına alındı ve birer ferik tayin edildi. Bu tarihten itibaren Erzurum eyaleti bünyesindeki altı sancaktan biri de Van idi (*Takvîm-i Vekâyi'*, Birinci tertip, 29 Muharrem 1261, s. 1; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*). 13 Aralık 1847'de Van ve Muş sancakları Erzurum eyaletinden ayrılıp müstakil eyalet haline getirildi. Meclis-i Vâlâ'nın 3 Kasım 1850 tarihli kararı ile Van sancağı yeni kurulan Hakkâri eyaletine dahil edildi (BA, *İ.MVL*, 186-5633). 1856'da Van eyaleti Hakkâri, Van ve Musul sancaklarından müteşekkildi. Ancak bir süre idaresi Hakkâri ile ilişkilendirildi. Aralık 1859'da bazı eyalet valilikleri mutasarrıflığa çevrilince Hakkâri vilâyeti de mutasarrıflık haline getirildi, Resul Paşa mutasarrıflığa tayin edildi (BA, *A. MKT. UM.*, nr. 386-5). Bu tarihten sonra Resul Paşa, Van ve Hakkâri mutasarrıfı diye anıldı ve bu görevi 1862 yılına kadar sürdürdü. 1864'te çıkarılan İdâre-i Vilâyet Kanunu ile birtakım yeni düzenlemeler yapıldı. Bu sürecin ardından yayımlanan 1294 (1877) tarihli *Devlet Salnâmesi*'nde Van on üç kazaya sahip müstakil bir valilik olarak kaydedildi. 1908'de Van vilâyeti, Van ve Hakkâri sancaklarından meydana geliyordu. Van'a bağlı beş kaza, sekiz nahiye, 885 köy bulunmaktaydı (Baykara, s. 125-142). 1923 sonrasında Van, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki vilâyetler listesinde yer aldı. 1315 tarihli *Van Vilâyet Salnâmesi*'ne göre Van merkez sancağı ve bağlı kazalarının (Van, Gevaş, Şatak, Erciş, Müküs, Karçıkan, Bargiri, Adilcevas ve Mahmudi) toplam yetişkin nüfusu 169.377 kişi olup bunun

Eski Van
şehrinin
kalıntıları

103.260'ı müslüman, 66.427'si gayri müslimdi. Aynı yıllarda Van merkez kazasının nüfusu (Erçek, Tımar ve Havasur nahiyeleri ile birlikte) 63.698'dir (Keleş, s. 52-53). 1914 yılı resmî istatistiğine göre Van vilâyetinde 179.380 müslüman, 67.792 Ermeni yaşamaktaydı (Süslü v.dğr., s. 114-115).

BİBLİYOGRAFYA :

Tsma, E 9847 (XVII. yüzyıl Van krokisi); Ebül-Ferrec, *Târih*, II, 490; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 305, III-IV, vr. 251^a-259^b; Şeref Han, *Şerefnâme* (trc. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1971, s. 186; Peçuyul İbrâhim, *Peçevî Tarihi* (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1981, I, 130-131; *Solakzâde Tarihi* (s.nşr. Vahid Çabuk), Ankara 1989, II, 180; J.-B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie, Perse et aux indes*, Paris 1682, I, 307; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1263; *Van Vilâyet Salnâme-si*, Van 1315, s. 163-207; H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, London 1901, II, 80, 112-116; W. Bachman, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig 1913, s. 31-40; *Van Tarihi ve Kültür Hakkında Tetebebat*, İstanbul 1928, s. 22, 92; Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, İstanbul 1943, s. 242; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, I, 331; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 86, 106; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 154; Cengiz Alper, *Çeşitli Yönleriyle Van*, Ankara 1983, s. 24-25, 31-32, 44; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1984, I, tür.yer.; Veli Sevin, "Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1984", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1985, s. 291; a.mlf. – M. Taner Tarhan, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988 (Ön Rapor)", *Höyük*, sy. 1, Ankara 1988, s. 65-70; Aff Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1986, s. 15-27, 41; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, 183; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark: Anadolu En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar*, Ankara 1987, II, 317-320; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, tür.yer.; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Ankara 1988, s. 20, 42-43; Aydın Talay, *Bizim Eller Van*, İstanbul 1988, tür.yer.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 44, 466; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri ve Sonuçları: 1393-1402*, Ankara 1989, s. 6-7; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1992, IV, 551; Azmi Süslü v.dğr., *Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)*, Ankara 1995, s. 114-115; Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van: 1548-1648*, Van 1997, tür.yer.; a.mlf., *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ 1997, tür.yer.; a.mlf., "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1, Elazığ 2001, s. 257-274; a.mlf., "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osm.Ar.*, XXI (2001), s. 189-210; Hatice Keleş, *Salnamelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dini-Sosyal Yapı* (yüksek lisans tezi, 2009), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 17, 52-53; Oktay Belli, "Eskiçağda Anadolu'nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası*

Sempozyumu, İstanbul 2010, s. 1-11; Abdurrahman Acar, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", a.e., İstanbul 2010, s. 148-159; Metin Tuncel, "Van Yöresi", a.e., s. 485-489; *Takvîm-i Vekâyî*, I, tertip, nr. 281 (1261); H. D. Andreasyan, "Aktamar Kilisesi", *TD*, XVI/21 (1966), s. 77; J.-L. Bacqué-Grammont, "Un plan ottoman inédit de Van a XVIIe siècle", *Osm.Ar.*, II (1981), s. 97-122; Mehmet Çevik, "Tarihte Van (XX. Yüzyıl)", *Van Kütüğü*, sy. 8, Van 1992, s. 125-127; Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, 267; Nejat Göyünç, "Van", a.e., XIII, 197-202; V. Minorsky – [C. E. Bosworth], "Wân", *EI²* (İng.), XI, 135-136.

ORHAN KILIÇ

Bugünkü Van. XIX. yüzyılın sonlarına doğru geniş bir bölgenin önemli ekonomik ve ticarî merkezi, aynı zamanda nüfusu fazla bir şehri durumunda bulunan Van XX. yüzyılın başlarında Ermeni isyanlarıyla tarihinin en acı olaylarını yaşadı. Bu isyanlar XIX. yüzyılın son yıllarında başlasa da I. Dünya Savaşı'nın ilân edilmesiyle birlikte Van şehrindeki Ermeni hareketleri daha etkili duruma geldi. I. Dünya Savaşı esnasındaki Rus işgalinde işgalcileri destekleyen Ermeni komitacılarının çıkardığı kargaşalıklar sonucunda Van'da birçok devlet dairesi tahrip edildi, müslüman mahallelerinin çoğu yakıldı. Tahribe uğrayan şehir Van Kalesi'nin güneyindeki düzlükte günümüzde Eski Van denilen kesimde yayılıyordu. Nüfusu söz konusu tahriplerden önce 30-35.000 arasında tahmin edilmektedir. Van şehri I. Dünya Savaşı'na gelinceye kadar şekil ve fonksiyon bakımından iki farklı kısımdan meydana geliyordu. Bunlardan biri, batıda göl kıyısında şehrin antik çekirdeğini oluşturan ve üzerinde heybetli kaleyi taşıyan kalker tepenin güneyindeki sıkışık sokaklı eski şehirdi. Surlarla çevrilen bu kesimde ticaret yerleri, resmî daireler ve mâbedler bulunuyor, burası o dönemdeki Van'ın iş ve ticaret merkezini teşkil ediyordu. Surların dışında bu kesimden tamamen farklı 5-6 km. uzunluğunda ve 2-3 km. genişliğinde yeşillikler arasına serpilmiş binaların oluşturduğu bir "bahçe şehri" mevcuttu.

2 Nisan 1918 tarihinde Van düşman işgalinden kurtarıldı. İşgal sırasında Anadolu'nun başka taraflarına göç eden Vanlılar'dan geri dönenler, savaş yıllarında harap duruma gelen göle yakın Van'ı onarmaktansa bugünkü Van'ın yerinde yeni bir şehir kurmayı tercih ettiler. Bu yeni yerleşme göl kıyısından 7 km. kadar içeride eski gayri müslim mahallelerinden Norşen ve Arak'ın yerinde kurulmuştu. Şehrin yer değiştirmesinde bu mekânın tercih edilmesinin sebebi, işgal yıllarında müslüman mahallelerinin oturulamayacak kadar

tahrip görmesi ve işgalcilerin gayri müslim mahallelerine dokunmamasıdır. Cumhuriyet dönemine il merkezi olarak giren Van şehrinin nüfusu yeni yerinde uzun süre yavaş arttı. 1927 sayımında nüfusu 7000'i bile bulmuyordu (6981 nüfus). İşgal yıllarının sıkıntılı günlerinde sadece şehrin nüfusu azalmakla kalmamış, insan gücünün azalması etkisini ticaret ve sanayi hayatında da göstermiş, meselâ Van'ın ünlü el sanatları (başta gümüş işlemeciliği) ile rideki yıllarda biraz canlanmak üzere hemen hemen ortadan kalkmıştı. Şehrin çevresindeki tarım ve hayvancılık da bir hayli zayıfladığından tarımsal ve hayvansal ürünler için geçmiş yıllarda önemli bir ticaret merkezi durumundaki Van bu özelliğini de kaybetmiş bulunuyordu. Bundan dolayı sur içindeki eski ihtişamlı Van Çarşısı, Şerefiye mahallesinde küçük bir alana taşındı. 1935 sayımında nüfusu 9362 olan Van bu yıllarda bir kasaba boyutlarındaydı. Nüfusu ilk defa 1940 sayımında 10.000'i aştı (11.735) ve 1945 sayımında 14.266'ya ulaştı. Cumhuriyet döneminin başından günümüze kadar nüfusu sürekli artan Van'da sadece 1950 sayımında küçük bir nüfus azalması görüldü; 1950'de şehrin nüfusu 13.664'e düştü. Bu düşüşe II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Van garnizonundaki asker sayısının azaltılması ve 1945 yılının Temmuz ayında başlayıp Aralık ayı ortalarına kadar devam eden depremler yol açmıştır. Depremler dizisinin en şiddetlilerinden biri olan ve 20 Kasım 1945 tarihinde vuku bulan sarsıntıda iki katlı binaların çoğu yıkıldı, tek katlı evler de oturulamayacak hale geldi. Evleri oturulamayacak duruma gelen çok sayıda Vanlı'nın başka şehirlere göç etmesi bir sonraki sayımın sonuçlarını etkilemiş görünmektedir. 1950'de Van şehri on iki mahalleden meydana gelen oldukça dağınık küçük bir şehirdi. Kerpiç, düz damlı, bir veya iki katlı evleri bahçeler içine dağılmış vaziyetteydi. Şehrin merkezi günümüzdeki gibi Cumhuriyet caddesiydi. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan bu cadde üzerinde küçük dükkân ve mağazalar, otel ve lokantalarla bazı resmî binalar sıralanıyordu. Binaların arasında ileride dolacak boşluklar bulunuyordu. Bu görünüşüyle Van henüz gelişmekte olan bir şehir intibainı veriyordu.

Van şehrinin nüfusu 1955 yılına kadar yavaş bir seyirle arttı, 1960'ta 22.043'e ulaştı ve 1927'deki nüfusun üç katını geçmişti. Ardından hem nüfus hem mekân bakımından daha hızlı bir gelişme sürecine girdi ve nüfusu 1965'te 31.431,